

OM PROSTITUTION OCH DE PROSTITUERADE
I IVAR LO-JOHANSSONS KUNGSGATAN

”ETT LÅNGT GOLV ATT GÅ SIG TRÖTT PÅ”

Med *Kungsgatan* (1935) skrev Ivar Lo-Johansson in sig i en tradition av modernistiska romaner som har storstaden som huvudtema. Utmärkande för denna tradition är att den urbana erfarenheten av ett myllrande stadsliv står i centrum och ofta kretsar handlingen kring en specifikt namngiven plats eller gata. Till de internationella föregångarna hör verk som John Dos Passos *Manhattan Transfer* (1925) och Alfred Döblins *Berlin Alexanderplatz* (1929). Ur ett nationellt perspektiv är Eyvind Johnsons *Bobinack* (1932) och Wilhelm Mobergs *Sänkt sedebetyg* (1935) goda exempel från samma tidsperiod i vilka händelserna, precis som i Lo-Johanssons roman, utspelas på eller i närheten av Kungsgatan. Gemensamt för de namngivna platserna är att de kom att förknippas med det kommersiella stadslivets framväxt. Här fanns ett rikt utbud av kaféer, biografier, restauranger och danspalats där stadsbon kunde roa sig, liksom butiker och varuhus där man gjorde sina inköp eller bara betraktade de många och nymodiga varorna. I tidens litteratur blev platserna produktiva symboler för urbaniseringen, moderniteten och det moderna stadslivet. Den urbana erfarenhet som skildras i romaner av det här slaget

Maria Wahlström

präglas ofta av en ambivalens inför staden och det nya moderna livet. Staden förknippas å ena sidan med förhoppningar om en ny och bättre framtid, å den andra med ett slags inneboende förgörande kraft. Alexandra Borg, som undersökt Stockholmskildringar mellan åren 1897 och 1916, menar att denna förgörande kraft ofta skildrades som en pendling mellan en längtan tillbaka, ”ett slags antimodern nostalgi”, och ”en uppenbar fascination för det moderna livets fador – prostitution, fattigdom, smittsamma sjukdomar och förändrade köns- och maktstrukturer”.¹

I den här artikeln tar jag fasta på en aspekt av det moderna livets ”fador”, nämligen prostitutionen så som den skildras i *Kungsgatan*. Bokens huvudpersoner, Marta och Adrian, flyttar båda från landsbygden till Stockholm och i romanen skildras deras respektive vedermödor att anpassa

sig till det nya stadslivet. Efter en kort tid i staden börjar Marta att prostituera sig och drabbas sedermera av en könssjukdom som sakta bryter ned henne både kroppsligen och själsligen. Även Adrian drabbas av sjukdomen men tillfrisknar med tiden. I det följande är det alltså Marta och de övriga prostituerade kvinnorna i romanen som står i centrum. Ambitionen är att diskutera verket som ett inlägg i den debatt om prostitutionen som följde på beslutet att 1918 upphäva lagen om reglementeringen av de prostituerade kvinnorna. Syftet är vidare att undersöka representationerna av de prostituerade kvinnorna som ett motiv tätt förknippat med urbaniseringens baksida, migrationen och kvinnans situation på arbetsmarknaden i kombination med den framväxande varumarknaden. För att nyansera den modernitets- och samhällskritik som bilden av den prostituerade symboliserar anlägger jag även ett diskursorienterat perspektiv på prostitutionens orsaker. Utgångspunkten är synen på den prostituerade kvinnans fall och de förklaringar som en religiös respektive socialvetenskaplig diskurs framhåller.

PROSTITUTION, URBANISERING OCH MODERNITET

Den prostituerade kvinnan som litterärt motiv har en lång tradition bakom sig och hon antar en rad olika skepnader. I den medeltida skönlitteraturen förekommer hon som ett slags omvänd moralisk kompass och framställs ofta som den ångerfulla syndaren som med sin nyvunna livsstil återskapar den moraliska ordningen.² Även längre fram i tiden fyller hon en liknande funktion. Inte sällan kontrasteras hon mot en oskuldsfull jungfru eller en dygdig hustru för att understryka berättelsens moraliska innehåll. I såväl brittisk, fransk som tysk litteratur förekommer det idealiserade porträtt av den prostituerade, tidvis som aningen enfaldig

men alltid godhjärtad och osjälvisk.³ I den brittiska litteraturen under 1700-talet återkommer två varianter av den prostituerade kvinnan som tar fasta på dels hennes ohämmade och djuriska sexuella begär, dels på hennes begär efter pengar och lyx.⁴ Laura J. Rosenthal poängterar också kopplingen mellan den prostituerade och det framväxande kommersiella samhället: ”Not only do prostitutes in many representations consume in excess, spending ill-gotten wealth on silks and baubles, but they also tempt men into irresponsible indulgences as well”.⁵

Även om den prostituerade kvinnan varit en återkommande figur i den västerländska litteraturhistorien är det först under det sena 1800-talet som hon får ett veritabelt genombrott i den europeiska litteraturen. Från att tidigare ha varit en figur i berättelsens marginaler får hon nu en betydligt mer framträdande plats. Sammansmältningen av den prostituerades sexualitet och det nya konsumtionssamhället blir vid tiden kring sekelskiftet 1900 allt mer tydlig.⁶ Enligt Christiane Schönfeld, som intresserat sig för den prostituerade kvinnan i tysk litteratur under perioden 1890 till 1920, kan hon beskrivas som en personifikation av en, om än ambivalent, ”urban och kapitalistisk kraft”.⁷ I en svensk kontext är den prostituerade kvinnan under det tidiga 1900-talet ett ”standardinslag” i stadslitteraturen.⁸ Hon är ofta typiserad och en symbol för, som Borg skriver, ”den förgörande staden, för modernitetens sinistra baksida – penningbegäret, uppluckrandet av heliga värden och sprängandet av gränser”.⁹

I *Kungsgatan* är gestaltningen av de prostituerade mindre typiserad och modernitetens baksida, prostitutionens verklighet och dess sociala konsekvenser, skildras på ett mer genomgripande och nyanserat sätt. Författaren ville enligt en artikel i *Bonniers Litterära Magasin* ”bryta med hemlighetsmakeriet kring könssjukdomarna” och den skam som förknippades med dessa.¹⁰ Den initierade och detaljrika skildringen av sjukdomsförloppet och den medicinska behandlingen

är också, enligt författaren, anledningen till att det var "på vippen" att romanen refuserades samt att den i stort sett "ignorerades" av kritikerna när den väl gavs ut.¹¹ Att romanen ignorerades av kritikerna är emellertid en överdrift. Många av recensionerna var dock nedlåtande. Särskilt väckte den del av romanen som skildrar Marta, prostitutionen och könssjukdomarna viss indignation. Exempelvis säger sig Holger Ahlenius stå "tämligen likgiltig" inför skildringen av Marta. Han anser att motivet är "alltför banalt" och "att varken typen eller prostitutionens miljö tål vid en så omständlig och detaljrik skildring".¹² Herbert Greve-nius framhåller i sin recension att författaren, genom skildringen av de prostituerade, avslöjar sitt dåliga omdöme och sin "gymnasiala förälskelse" i dem. Med emfas tar han avslutningsvis avstånd från romanen: "Öppenhet och ärlighet, det är all right, det vill vi ha. Artistisk djärvhet likaså. Men när den blir busig och skamlös på bred front, har vi rätt att säga nej tack."¹³ Ivar Harrie bekräftar i en recension i *Ord & Bild* att den närgångna beskrivningen av både prostitutionen och könssjukdomarna i samtiden ansågs vara skandalös. Han påpekar att skildringen av de prostituerade emellertid "icke, som man av dagspressens chockerande kommentarer kunnat tro, är bokens väsentliga innehåll".¹⁴ Harrie anser vidare att ambitionen är god även om författaren "onekligen låtit sig frestas att i traditionell stil romantisera en trist och solkig verklighet."¹⁵ I ovan nämnda artikel går författaren själv i dialog med mottagandet genom att beskriva verket på följande vis:

I romanen har jag skildrat ett gonorréfall. Det var så oförblommerat framställt som jag kunde göra det, inlagt i den manliga huvudpersonens öde, och det måste medföra att varje läsare av romanen skulle anta att en personlig upplevelse låg bakom. Det var också min avsikt. Jag visste hur pass skamligt det ansågs.¹⁶

I beskrivningen utelämnar Lo-Johansson märkligt nog skildringen av den kvinnliga erfarenheten av samma sjukdom, som är minst lika drabbande. Både Marta och Adrian drabbas av den vid tidpunkten svårbotade och därmed fruktade könssjukdomen. Den förra som en följd av att hon prostituerar sig och den senare efter ett möte med henne. I båda fallen får detta djupgående fysiologiska och psykologiska konsekvenser. Vad Lo-Johanssons förbiseende betyder är svårt att veta. Är det kanske ett uttryck för en djupare identifikation med den manliga karaktären, att Adrian av olika anledningar ligger närmare honom själv? Eller är det ett uttryck för en medveten eller omedveten hierarkisering av skuldfrågan? Är ynglingen i förhållande till könssjukdomen ett offer, som är bättre värd läsarens sympati än den unga prostituerade kvinnan, som kan betraktas som föröväre? En symbolisk tolkning av romanens slut knyter an till det sistnämnda eftersom Adrian med tiden tillfrisknar, samtidigt som det går sämre för Marta. Efter en lång sjukhusvistelse kan hon visserligen lämna sjukhuset, men smittan har satt sig i hennes leder och medfört att hon blivit steril. Anna Williams har framhållit att Martas öde ofrånkomligen hör samman med att hon är kvinna och att hon därmed per automatik inte är delaktig i uppbyggnaden av det moderna Sverige.¹⁷ Modernitetens löfte om en annan och bättre tillvaro inbegriper inte kvinnan och till skillnad från Adrian finner Marta "aldrig sin plats i det nya stadssamhället".¹⁸ Marta lyckas inte ta sig ur sitt elände och förvisas därmed, på ett symboliskt plan, ut ur moderniteten. Detta obarmhärtiga öde kan inte bara tolkas ur ett genusperspektiv utan även ur ett klassperspektiv. Ola Holmgren menar att Marta, som är statardotter och inte bondson som Adrian, obemärkt glider över från ett arbetarkollektiv till ett annat: "Hon går, så att säga, direkt från kollektivet av statarkvinnor till detta nya kvinnokollektiv [de prostituerade kvinnorna, min anm.], och omställningen blir inget problem, eftersom hon här som där har sin kropp att erbjuda."¹⁹ Holmgren slår på liknande sätt

som Williams fast att Marta ”därmed sitter för mycket fast i det jordiska för att kunna växa till stadsbo”.²⁰

I skildringen av detta nya ”kvinnokollektiv” cementseras den klyfta mellan landsbygd och stad som både Williams och Holmgren uppmärksammar, om än utifrån olika utgångspunkter. Samtidigt kan den entydiga tolkningen av kvinnan som modernitetens förlorare i *Kungsgatan* modifieras. De prostituerade kvinnornas livsöden skiljer sig från varandra och de kan därför inte hänföras till en och samma kategori. Den undergångsberättelse som Marta kan sägas representera motsvaras exempelvis bara av en annan kvinna i nämnda kvinnokollektiv. En förutsättning för att acceptera en sådan läsning av romanen är att läsaren anlägger ett relativistiskt perspektiv på prostitutionen. Det innebär att den, som etnologen Rebecka Lennartsson skriver, utgör ”en kulturellt formad företeelse som får sin betydelse och mening genom den tid och det rum i vilken den uppträder, genom sammanhanget och uttolkarens referensramar”.²¹ Med andra ord understryker detta perspektiv att synen på prostitution och den prostituerade, liksom upplevelsen av att vara prostituerad, skiftar beroende på den rådande samhällsliga, sociala och juridiska kontexten. En förenklad distinktion, som fått förnyad aktualitet under de senaste decennierna, är uppfattningen om den prostituerade som antingen ett objekt och offer eller ett subjekt som aktivt väljer sitt yrke.²² I *Kungsgatan* placerar sig de prostituerade kvinnorna grovt sett på en skala mellan dessa två extremer.

SMITTAN OCH KONTROLLAPPARATEN

I ett av romanens senare kapitel ger tredjepersonsberättaren, som själv inte är en del av berättelsen, en direktrapport från ”könssjukhuset” där Marta ligger inlagd. För de inlagda är vistelsen skamfylld, bitvis förnedrande och beskrivs i termer av en skrämmande ”hemlighetsfullhet” som omgärdar sjukhuset. Både läkare och patienter försöker ”smussla undan”

symptomen och patienternas känsla av instängdhet poängteras.²³ Sjukhuset har, menar berättaren vidare, karaktären av en ”korrektionsanstalt” snarare än ett sjukhus och fortsätter: ”Själva orsaken till att man låg där var på något sätt oförsvarlig. Man skämdes för sig själv. Här hade man inte rätt att vara sjuk, som man skulle ha haft annorstädes. Ibland växte smittoskräcken till panik. Alla blev rädda att bli smittade av varandra.” (554) Därefter sker en rundmålning av de inlagda. Först fokuserar berättaren på en syfilittisk flicka som fått sjukdomen av sin far, som i sin tur ovetande ärvt den av sin far. Därefter på två gifta kvinnor, varav den ena har ett litet barn och den andra är gravid – båda har blivit smittade av sina respektive makar. Detta är en översikt över de ”oskyldigt smittade”, som i slutet av 1800-talet ofta uppmärksammades för att legitimera strängare åtgärder mot så kallat lösaktiga kvinnor.²⁴ Den uppmärksamhet som riktades mot den här gruppen kvinnor och barn innebar också, enligt historikern Elisabeth S. Koren, att ljuset sattes på männens ansvar för smittspridningen, vilket i sin tur bidrog till att i någon mån avstigmatisera könssjukdomarna.²⁵ Från att uppmärksamma de oskyldigt drabbade, och därmed betona riskerna med smittspridningen, fortsätter berättaren sin rapportering från sjukhuset på följande vis:

På sina hyllor ute i korridoren stod en rad väldiga dossierer, förteckningen över de smittade sen minst femton år tillbaka. De stod där som ett memento för nationen, ehuru det endast var flickorna, som ibland smög sig ut och tittade på dem. Dossiererna tjocknade betydligt för åren 1918, 1919, 1920 – de goda åren. (551)

År 1918 är i detta sammanhang ett viktigt årtal då det markerar första världskrigets slut, vilket innebar att antalet som registrerades för könssmitta sköt i höjden. Det senare var en trend som var internationell. Ansvaret för smittspridningen lades inte längre enbart på de prostituerade utan också på hemvändande soldater

och sjömän.²⁶ Även ur ett specifikt svenskt perspektiv är årtalet viktigt eftersom det var 1918 som reglementeringen av de prostituerade avskaffades i Sverige. Från mitten av 1800-talet och fram till dess hade det funnits en medicinsk kontroll av de prostituerade i syfte att bekämpa de veneriska sjukdomar som under den här tiden var svåra, i vissa fall omöjliga, att bota. Denna reglementering utgjorde ett statligt sanktionerat övervakningsinstrument som ytterst grundade sig i tanken om prostitutionen som ett svar på ett biologiskt betingat manligt, och i förlängningen samhällligt, behov. De som var kritiska till övervakningssystemet inriktade sig på det faktum att det uteslutande var kvinnor ur underklassen som stod i dess fokus. Reglementeringen kom därmed lika mycket att handla om att skapa ordning i samhället och att rensa ut smuts och osedlighet, som om att förhindra smittspridning.²⁷

Genom dels den uppmärksamhet som riktas mot de oskyldigt drabbade, dels den korta noteringen i citatet ovan om efterkrigstidens ”tjocknande dossierer” på könssjukhuset, finns här en antydning om att berättaren förespråkar något slags institutionaliserad kontroll av de prostituerade. I följande passage, angående Martas tilltagande alkoholbruk, blir berättaren än mer explicit.

Det borde inrättas kurser för glädjeflickor, där de lärdes att undvika spriten! Det borde öppnas särskilda skolor för dem! De borde undervisas gratis av staten, som icke kan avskaffa prostitutionen, så länge de olyckliga äktenskapen finns, så länge celibatet är nödtvunget, så länge vårarna finns och så länge den hycklande dygden finns! De skolorna skulle minska könssjukhusens och straffanstaltarnas bördor. De skulle byggas för Kungsgatans danserskor, för glädjeflickorna, som nu gläder staden med sin sorg, men om vilkas undergång genom spriten man ingenting vill veta. (419)

Den slutsats man kan dra av detta är att berättaren, genom att dra uppmärksamhet till något så evigt som

”olyckliga äktenskap” och ”våren”, hävdar att prostitutionen fyller ett i det närmaste outtömligt behov.²⁸ Här lyfts det även fram att de prostituerades främsta problem är alkohol och alltså knappast yrkesvalet i sig. De skolor som kan lära ”glädjeflickorna” att undvika spriten skulle ”minska könssjukhusens och straffanstaltarnas bördor”, vilket i sin tur leder till slutsatsen att berättarens omsorg om glädjeflickans alkoholvanor i första hand har med smittspridningsrisken att göra.

I Danmark diskuterades prostitutionsfrågan på liknande sätt. En farhåga som försvararna av övervakningssystemet gav uttryck för var att det efter att lagen om reglementering upphävts skulle bli svårare att särskilja den prostituerade kvinnan från den icke-prostituerade.²⁹ Särskilt var man rädd för en ny framväxande grupp av kvinnor som representerade det man kom att kalla ”smygprostitution”.³⁰ Den smygprostituerade kunde egentligen vara vilken kvinna som helst som anammade stadens nöjesliv, med restaurangbesök, dans och alkohol, utan manligt sällskap.³¹ Hon behövde inte nödvändigtvis vara prostituerad utan det var det, med tidens mått mätt, ”lösaktiga levernet” i största allmänhet som var skrämmande. Det stora problemet var att det var svårt att identifiera vem som var prostituerad och vem som inte var det. ”Denna nya grupp av prostituerade, de lösaktiga kvinnorna ansågs”, enligt historikern Marlene Spanger, ”vara en bred, närmast ohanterlig grupp, eftersom den inte omedelbart skilde ut sig från den övriga kvinnliga befolkning som deltog i nöjeslivet.”³² Som vi ska se i den följande analysen inryms i skildringen av de prostituerade i *Kungsgatan* denna smygprostitution samt olika perspektiv på kvinnornas sociala och ekonomiska utsatthet i den moderna framväxande staden.

ATT OMSKAPA OCH ANPASSA SIG TILL STADSLIVET

Kvinnokollektivet, gruppen av de prostituerade i *Kungsgatan*, är en lösligt sammansatt konstellation som i huvudsak består av fyra

unga kvinnor – Ingalill, Rut, Viran och Dolly – som alla har olika relationer till huvudpersonen Marta. Till skillnad från Marta, som får en mer utförlig gestaltning, beskrivs de övriga kvinnorna mer schablonartat och är snarast att betrakta som olika funktioner i berättelsen som syftar till att nyansera bilden av den prostituerade kvinnan. Dolly har, trots att hon är typiserad, en mer framträdande roll i berättelsen. Framför allt utgör hon ett slags kontrast till Marta genom att representera den infödda stadsbon och hon är också avgörande för Martas väg in i prostitutionen. Klass och härkomst, det vill säga om de ursprungligen är stads- eller landsortsbo, är de två parametrar som i romanen utgör skiljelinjerna som påverkar de prostituerade kvinnornas förutsättningar och deras förmåga att överleva.

Den första prostituerade kvinna som läsaren möter i *Kungsgatan* är Ingalill. Ingalill är kontorist. Hon är förlovad och när en stark önskan om att bli accepterad av fästmannens småborgerliga släktingar. Hon anses inte fin nog och därför behöver garderoben uppdateras och när kontorets svältlön inte räcker till väljer hon att prostituera sig. Hennes egen inställning till detta livsval är svalt likgiltigt, på gränsen till naiv, och följdriktigt fortsätter hon sitt dubbelliv till dess fästmannen kommer på henne och förlovningen slås upp. Att prostituera sig är för Ingalill ingen stor sak. Anledningen till den hållningen är möjligtvis tanken om att skillnaden mellan den kvinnliga kontoristens och den prostituerades vardag inte är avgrundsdeep: ”Hon har måst avvisa chefens förslag mer än en gång. Hon hade likväl fått stanna kvar, emedan hon var skicklig och hade ett vänligt sätt.” (212) Den på detta sätt villkorade kontorstjänsten framvisar den hårda konkurrensen för kvinnor på den samtida arbetsmarknaden och dess koppling till den rådande könsmaktsordningen.

Den kontorsarbetande kvinna som Ingalill personifierar i *Kungsgatan* är ett återkommande inslag i de under mellankrigstiden flitigt förekommande ”chefböckerna” och kan sägas representera den så kallade ”nya kvinnan”.³³ Det visar sig emellertid att denna

nya kvinna, trots sitt ekonomiska oberoende och yrkesverksamma liv, inte är fullt så ny. Som Kristina Fjelkestam påpekar har de kvinnliga kontoristerna i trettioalets chefböcker nämligen ofta siktat inställt på att gifta sig och kontorsarbetet är därmed endast en ”tillfällig lösning i väntan på en manlig försörjare”.³⁴ Med gestaltningen av Ingalill får skildringen av den yrkesarbetande kvinnan ytterligare en dimension, som dock även den har sin historiska resonansbotten i ett antal verk av kvinnliga författare verksamma kring sekelskiftet 1900, bland andra Frigga Carlbergs *Vår-löften* (1903), Ina Stockenstrands *Ödmans flickor* (1899) och Maria Sandels *Virveln* (1907).³⁵ I de här verken är det enligt Kristin Järvstad framför allt den yrkesarbetande kvinnan som kommer i kontakt med den prostituerade kvinnan.³⁶ Järvstad menar också att om denna yrkesarbetande kvinna är ett ”klassmässigt mellanting eller från arbetarklass” blir hon inte sällan själv prostituerad.³⁷ Den prostituerade Ingalill kan således hänföras till en ny social verklighet. I *Kungsgatan* representerar hon en i städerna framväxande grupp av yrkesarbetande men likväl underbetalda kvinnor, som väljer eller tvingas att dryga ut lönen genom att sälja sexuella tjänster. Därmed tillhör hon också den grupp av smygprostituerade som nämndes tidigare. I linje med Järvstads resonemang kan Ingalill också betraktas som en produkt av sin sociala tillhörighet. Hon är med andra ord något av ett ”klassmässigt mellanting” och tillhör inte samma borgerlighet som hennes trolovade gör.

Av Ingalills svala likgiltighet inför den egna prostitutionen finns inte ett spår hos Rut. Rut är, precis som Marta, inflyttad från landsbygden, om än från en mer otillgänglig och avsides trakt. Hon blev tidigt föräldralös och beskrivs som skygg och oskuldsfull. Hon har varken druckit alkohol eller haft en sexuell relation förrän hon i brist på någon som helst inkomst hamnat på Kungsgatan. Marta känner sig besläktad med Rut och tar sig an henne ”som om hon varit hennes barn” (210). Ett omhändertagande som uttryckligen har med förhållandet mellan stadsbo och landsortsbo att

göra: ”För en gångs skull kunde Marta känna sig som en stadsflicka gentemot en lantlig skyddsling.” (210)

Marta och Rut träffas första gången på Kungsgatan, framför Hötorget, där de diskuterar ett skogslandskap på en tavla som de båda stannat upp vid för att betrakta. Båda är överens om att målningens skogslandskap stämmer dåligt överens med verklighetens skogar. Anna Williams poängterar att detta falska skogslandskap är en ”stadens bild av landet” och i överförd betydelse, ”stadens bild av kvinnorna” som i det urbana landskapet måste ”skapa och erövra sin identitet på nytt”.³⁸ Den förvandling som såväl skogslandskapet som kvinnan måste genomgå understryker vikten av ett slags stilisering för att kunna förvandlas till en vara lämplig för försäljning. Scenen inbegriper en konsumtionskritik och understryker de särskilda krav som ställs på individen i ett modernt kapitalistiskt samhälle, nämligen förmåga till anpassning. För den prostituerade innebär det att hon måste genomgå ett slags metamorfos genom att byta ut sina kläder, färga sitt hår och sminka sig. Detta är, skriver Peter Cornell, hennes ”varuestetik, den sexualisering av varan som är grundknepet i marknadsföringen”. Han fortsätter: ”Den prostituerades uppträdande är ett slags teater där hon medvetet framställer sig som en parodisk kliché på sexighet i sitt spel med den kvinnliga maskeradens rekvisita.”³⁹

Utifrån ett klassperspektiv står Marta och Rut varandra nära, men likväl finns en avgörande skillnad mellan dem. Medan Marta, åtminstone inledningsvis, lyckas omskapa sig själv och anpassa sig till stadslivet förblir staden för Rut skrämmande, obegriplig och hon ser med förakt på sig själv och sin vandel. Rut deltar inte i spelet med den ”kvinnlige maskeradens rekvisita” utan fortsätter att tala sin dialekt, att bära sina hornbågade glasögon och på våren går hon fortfarande klädd i sina vinterkläder (211). Genom att från början vara den socialt mest missgynnade och genom sin oförmåga att anpassa sig till stadslivet, hamnar Rut ofrånkomligen längst ned i kvinnokollektivets hierarki. Utifrån romanens logik, enligt vilken

de redan socialt missgynnade får det svårast, innebär det att hon är den som snabbast glider utför. Redan hennes första kund, som tillika är hennes första sexuella erfarenhet, smittar henne med gonorré och hon hamnar på könssjukhuset. Efter någon tid drabbas hon också av den mest fruktade könssjukdomen av dem alla, syfilis, och försvinner för gott.

PROSTITUTIONSDISKURSER OCH FÖRKLARINGSMODELLER

Kring sekelskiftet 1900 fanns ett antal olika diskurser om prostitutionen och den prostituerade kvinnan och Lennartsson har undersökt tre som utgår från den kvinnliga sexualiteten och ”den fallna kvinnans särart”.⁴⁰ Lennartsson diskuterar den religiöst färgade bilden av den prostituerade, den socialvetenskapliga förklaringsmodellen och den inom läkarvetenskapen vanligt förekommande biologiska.⁴¹ När Ivar Lo-Johansson några decennier senare sätter sig för att skriva *Kungsgatan* har samhället genomgått stora förändringar. Inte desto mindre gör de olika diskurserna fortfarande avtryck i romanens skildring av de prostituerade. Rut kan till exempel kopplas till ett slags religiöst färgad undergångsdiskurs inom vilken tanken om att prostitutionen oundgängligen leder till kvinnans fördärv och bara kan sluta med döden var vanligt förekommande. Samma diskurs inrymmer också en mer allmänt riktad kritik av det moderna samhället, inte minst av staden och dess ibland förgörande lockelser, och bygger på en syn på kvinnan som moraliskt överlägsen mannen.⁴² Denna syn tar sig bland annat uttryck i uppfattningen att kvinnan är passiv som sexuell varelse medan mannen är den som förför och förleder henne. Sett ur detta perspektiv uppfattas alltså kvinnan, i det här fallet Rut, som ett värnlöst rov snarare än det rovdjur som hon på andra ställen liknas vid i romanen. Och precis som i fallet med de ”oskyldigt smittade” dras uppmärksamheten till den

annars så osynliggjorda könsköparen eller förföraren. Kopplingen mellan att vara prostituerad och samtidigt ett offer luckrar också upp gränsen mellan den prostituerade och den ärbara kvinnan.⁴³ Ruts sociala belägenhet och hennes starka motvilja mot det hon nu är tvungen att göra visar att hon tillhör en annan kategori av kvinna än de övriga prostituerade.

En fullständig kontrast till Rut är den målmedvetna Viran. Hon tillhör en bondesläkt och hennes bakgrund liknar romanens manliga huvudperson Adrians, även om Viran, redan före flytten till Stockholm, är stadsbo. Synen på den prostituerade som ett aktivt subjekt, som till synes under frihet väljer sitt yrke, får genom representationen av Viran sitt främsta uttryck i romanen. Bland de prostituerade kvinnorna är Viran den mest övertygande representanten för den kyliga, om än inte nödvändigtvis hjärtlösa, entreprenören. Männan betraktar hon som ett ”material”, därtill ett ”ganska bristfälligt material”, som hon själv kan modellera om efter behov (203). Viran driver sin verksamhet tillsammans med en väninna och i förhållande till sina kunder är de strängt affärsmässiga: ”De var beräknande i sitt arbete, skickliga i yrket, de lät sig aldrig ryckas med av passioner i någon affär, som de inte var fullt säkra på i förväg. De hade få men utvalda kunder.” (205) Att förhålla sig kall, att inte låta sig påverkas känslomässigt utan just affärsmässigt är centralt för överlevnaden. Verksamheten beskrivs i rent ekonomiska termer. De har ett utbud som är väl definierat och anpassat efter ett speciellt klientel och affärsidén är sekretessbelagd: ”Omkring trettio variationer utgjorde registret, schemat, som de strängt behöll som en firmahemlighet för andra flickor, vilka arbetade mer individuellt än de.” (205) Handeln med sexuella tjänster är med andra ord strängt reglerad och ett ingånget avtal mellan den kvinnliga prostituerade och den manliga kunden efterlevs. Verksamheten som Viran och hennes väninna driver har också ett klart uttalat mål. Syftet med inkomsterna är att spara pengar för att sedermera kunna köpa en bil och, utan att behöva prostituera sig, resa på semester och se sig omkring i Sverige (206).

Statarflickan Marta drömmer om ett annat liv. Ett mer händelserikt och mondänt liv än vad livet på landsbygden kan erbjuda. Hon är vacker, sensuell, varmhjärtad och rättfram och beskrivs som en ”mörkhårig flicka av tidig mognad, av frisk stam” som män har ”svårt att motstå” (24). Marta är kort sagt en typisk representant för en sexualromantisk och primitivistisk kvinnosyn som präglade svenskt 1930-tal.⁴⁴ Den primitivistiska karakteriseringen av Marta samspelar emellertid med de ovan nämnda diskurserna kring prostitutionen och de förklaringsmodeller som beskriver den prostituerade kvinnans särart. Den socialvetenskapliga förklaringsmodellen lade stor vikt vid den sociala bakgrunden och grogrunden till prostitutionen fann man ”i de trånga och osunda hemmen och i det tunga arbetet”.⁴⁵ Den förutsätter emellertid en svaghet hos kvinnan, en ”moralisk brist, i kvinnans dumhet, lättsinne, slapphet och ligkiltighet”, och särskild vikt fästs vid förhållandena i samband med det första samlaget.⁴⁶ Om förförelsen, där kvinnan är passiv, varit ett centralt begrepp i representationerna med religiös bakgrund, sattes kvinnans attraktion till eller förälskelse i den hon utövade könsumgänge med i fokus. Det sistnämnda implicerar en syn på kvinnan som sexuellt aktiv och den kvinnliga sexualiteten som mer lättsinnig och mindre oskuldsfull.⁴⁷ I *Kungsgatan* är det underförstått att Martas sexuella beteende är av en mer lättsinnig natur. När Marta i romanens inledning påbörjar sin relation med Adrian blir hennes tidigare pojkvän, Vilgot, rasande av svartsjuka. Han spionerar på de nyförälskade och konfronterar henne därefter genom att skrika efter henne: ” – En ann för var kväll!”. Marta försöker tysta honom men Vilgot fortsätter sitt högljudda angrepp: ” – Fick du tag i en bondson i kväll? Var det en bondson du fikade efter ...” (25). Denna antydning till lättsinne återspeglas även när hon för första gången beträder Kungsgatan i syfte att tjäna pengar. Hon gör uttryckligen ”ett omsorgsfullt val” och, till skillnad från återgivningen av Ruts första erfarenhet, är upplevelsen angenäm: ”Han gav henne också hennes glädje som kvinna.

Hon fick tjugofem kronor för sin uppoffring, som inte var någon, och hon stannade kvar till morgonen hos honom.” (204) Även Martas förälskelse i en av de manliga gästerna, en poliskonstapel som frekventerar kaféet där hon arbetar, understryker hennes lätt-sinnighet. Mannens avsikter är emellertid inte uppriktiga och snart bedrar han henne. Hon blir ”rasande av smärta, alldeles som hon varit det av kärlek nyss”, och efter en tid ger hon ”i grämelse, vika för hans bästa vän” (178). Utmärkande för skildringen av Marta är att den målar upp en bild av en lidelsefull kvinna med ett visst mått av flyktighet vad gäller relationerna till män. Kopplat till den socialvetenskapliga diskursen är det möjligt att tolka hennes bakgrund som statardotter som relaterad till en inneboende och socialt färgad predisposition till lättsinne. Den sexuellt aktiva och ”njutningslystna” prostituerade kvinnan uppfattades, till skillnad från den passiva, som ett hot mot både samhällsordning och moral, och hon hölls ansvarig för smittspridningen⁴⁸

Martas väg till Kungsgatan präglas av ett slags omvänd bildningsgång som initieras genom mötet med staden och dess miljöer och människor. Efter ankomsten till Stockholm får hon plats i en familj som hon snart lämnar eftersom ”skillnaden mellan stad och land där inte var så stor” (181). Familjelivet och göromålen liknar dem hon nyss lämnat bakom sig och lönen är minimal. Hon börjar därför arbeta på det ovan nämnda kaféet. Arbetet skänker henne enligt egen utsago ett ”rörligare liv” och innebär en mängd möten med människor av olika slag (174). Som kafébiträde står hon i blickfånget för kaféets gäster, som företrädesvis utgörs av män som uppskattande kommenterar hennes skönhet och ibland något vanvördigt skämtar med henne. Utbytet är ömsesidigt eftersom kaféet och dess gäster, trots rummets begränsning, skänker Marta en utblick över staden och dess människor. Romanens berättare känner till kafélivets lockelser och vet att den dåliga lönen i kombination med trycket från kaféets manliga gäster kommer att innebära en oemotståndlig frestelse för Marta. Med

sitt arbete på kaféet har hon därmed enligt berättaren ”tagit det första steget till det plan som brukar ligga i nivå med Kungsgatan” (182). Martas väg till Kungsgatan kan kopplas till kafémiljön på flera sätt. Dels den redan nämnda förälskelsen i poliskonstapeln, dels en inbjudan till en fest hos ett av kaféets biträden, på vilken hon möter den prostituerade Dolly.

Redan vid anblicken av Dolly uppfylls Marta av en stum beundran inför hennes väsen och säger sig för första gången ha träffat ”en flicka hon kunde beundra helt” (187). Dolly, som bär smeknamnet ”Söderns ros”, är i det kvinnokollektiv som skildras i *Kungsgatan* den enda som ursprungligen kommer från Stockholm. Det är genom sitt möte med Dolly som Marta tar klivet över till att känna sig som en riktig stadsbo, en känsla som hon lite senare ger uttryck för i den ovan nämnda passagen där Marta tar Rut under sina vingar.

Dolly skildras inte bara som intagande och vacker, utan också som målmedveten. Hon berättar övertygande för Marta om sina framtidsplaner: ”Jag ämnar hålla på som jag gör ett par år till, men vara rädd om mig hela tiden. Om två år har jag pengar nog. Då tänker jag överta en parfymaffär vid en gata uppe på Östermalm, som en jag känner rår om nu.” (183) De båda kommer så väl överens att de skakar hand på att Marta, när hon väl tjänat in de pengar som behövs, ska bli Dollys kompanjon. Dolly, flickan med det amerikanska namnet, är själva sinnebilden för en urban modernitet liksom den dröm som vidhäftas den.

Efter den krossade kärleksdrömmen med poliskonstapeln känner Marta sig stukad men Dolly lyckas få henne på andra tankar: ”Det att lura männen tilltalade Marta i det tillstånd hon nu var. Hon hade förändrats åtskilligt under denna korta tid. Hon hade numera ingenting emot att männen blev lurade, när de i sin tur lurade flickor, som blint trodde på dem.” (189) En kort tid efter mötet med Dolly tar hon således sin första kund ”då hon var ledig på kvällen och behövde en ny kappa” (196). Som en ständig påminnelse om den löftesrika framtiden låter Marta inreda sitt badrum ”mönstergillt efter Dollys” och på glashyllan un-

der spegeln ställer hon ”salvor och krämer” som om det vore ”parfymaffären” (250).

För de prostituerade kvinnorna i *Kungsgatan* är både kaféet och parfymaffären ett slags plattformar för förändring. Kaféet representerar inkörsporten till prostitutionen och parfymaffären en möjlig väg bort från den. Ägaren till den parfymaffär som Dolly med tiden kommer att köpa har talande nog själv ett förflutet som prostituerad. Men parfymaffären är också betydelsefull på ett mer symboliskt plan genom att den står i förbindelse med den varuestetik som den prostituerade kan förknippas med.⁴⁹ I den finns varor som är ägnade utseende och skönhet till försäljning: kosmetika, hårfärgningsmedel och nagellack, produkter som är tätt förbundna med den förvandling som den prostituerade måste genomgå för att bli till den vara som hon måste marknadsföra sig som. Hur betydelsefull denna förvandling är i romanen skildras i en passage i vilken Martas föräldrar besöker staden. För sina föräldrar visar Marta upp sitt nya luxuösa liv, den moderna stadslägenheten med kök, vattenklosett och telefon. Hon tar dem med på en shoppingrunda på stadens varuhus och besöket avslutas med middag på en restaurang. Modern låter sig emellertid inte imponeras utan lider snarare av en djup oro för sin dotters livsföring eftersom hon anar att hennes pengar kommer från en mer tvivelaktig verksamhet än vad arbetet på kaféet trots allt är.

Föräldrarnas besök lägger oförenligheten mellan stad och land i öppen dager och för Martas del är det en smärtsam påminnelse om en förfluten tid som hon inte längre vill kännas vid. Den outhärdliga konfrontationen mellan föräldrarna och Marta når sin klimax på restaurangen och gör att Marta drivs till att demonstrativt visa att hon nu är en annan:

Hon tog väskan från bordet, tog ur den fram läppstift, puderask och tusch. Det var det enda hon gjorde. Hon lade sakerna på bordet framför sig. Därpå tog hon sig an med att färga sina läppar i bjärtaste rött. [...]. Under olidlig uppmärksamhet,

som gick som heta vågor över henne själv, pudrade Marta sitt ansikte fjuntigt vitt, skökovitt. Sist tog hon upp tuschpennan. Hon strök de vackra ögonbrynens svarta svalvingar ännu mörkare än de var. Under hatten lyste fram en flik av det bronsskiftande håret. (283)

Denna Martas demonstration av sin nya identitet be-sannar moderns farhågor och hon faller i gråt. Scenen är inte endast ett slags uppgörelse och ett brott mellan två oförenliga identiteter, landsortsbons och stadsbons, utan lyfter också fram vikten av och kopplingen till den prostituerade kvinnans nödvändiga yttre förvandling.

— — —

Genom skildringen av de prostituerade kvinnorna i *Kungsgatan* drar Lo-Johansson uppmärksamhet till deras situation samtidigt som han tecknar dem utifrån olika diskursiva strömningar. Den fruktade köns-smittan utgör romanens underström som ödesdigert länkar samman romanens karaktärer, både manliga och kvinnliga. Samtidigt är det just den som skiljer dem åt. Tre av romanens prostituerade kvinnor – Ingalill, Viran och Dolly – undkommer smittan, vilket kan relateras till såväl deras klasstillhörighet som till deras ursprung. Ingalill och Viran tillhör socialt sett en högre klass. Ingalill tillhör klassmässigt, genom sitt kontorsarbete, det ”mellanting” som Järvstad uppmärksammar och Viran är, precis som Adrian, av bondesläkt. Dolly och Viran kommer ursprungligen från stadsmiljöer, men skiljer sig åt klassmässigt, vilket uppenbarar att det är just skillnaden mellan att ursprungligen vara landsorts- eller stadsbo som är den springande punkten. En möjlig tolkning av det sistnämnda är att en uppväxt i stadsmiljö gjort dem mer rustade att möta stadens förhårdade klimat. Den kvinna som råkar värst ut är Rut som drabbas av både gonorré och syfilis. Hon är så att säga dubbelt belastad genom att hon ursprungligen kommer

från landsbygden och att hon, ur ett socialt perspektiv, befinner sig längst ned på samhällstegen. Samma resonemang är giltigt även för Marta som till sist går under av sin könssjukdom.

Det som förenar romanens prostituerade kvinnor, oavsett klass och ursprung, är deras behov av pengar. Det är detta behov som driver kvinnorna till att prostituera sig även om graden av nöd skiljer sig åt. Av de fem kvinnorna är Rut den enda som prostituerar sig för att hon måste – hon drivs av ren och skär fattigdom. För övriga handlar det snarare om att dryga ut

lönen för att kunna köpa ett efterlängtat plagg, vilket är tydligt i Ingalill och Martas fall; att som Viran kunna resa på semester, eller att, som Dolly, spara ihop tillräckligt med pengar i hopp om att kunna köpa sig fri och ägna sig åt något annat. Med representationen av den prostituerade kvinnan synliggör Lo-Johansson kvinnans situation i urbaniseringens och modernitetens kölvatten. Den mångfacetterade och ambivalenta representationen av henne är också ett effektivt sätt för författaren att ifrågasätta sociala normer och invida föreställningar om sexualitet och moral.

NOTER

1. Alexandra Borg, *En vildmark av sten. Stockholm i litteraturen 1897–1916*, diss. Stockholm: Stockholmia Förlag 2011, s. 55.
2. Christiane Schönfeld, *Commodities of Desire. The Prostitute in Modern German Literature*, New York & Suffolk: Camden House 2000, s. 2.
3. *Ibid.*, s. 3.
4. Laura J. Rosenthal, *Infamous Commerce. Prostitution in Eighteenth Century British Literature and Culture*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 2006, s. 2.
5. *Ibid.*, s. 10.
6. Jfr Rita Felski, *The Gender of Modernity*, Cambridge: Harvard University Press, 1995, s. 4.
7. Schönfeld 2002, s. 23.
8. Borg 2011, s. 243.
9. *Ibid.*
10. Ivar Lo-Johansson, "Kommentar till statarböckerna", i *Bonniers Litterära Magasin*, 1945, s. 567.
11. *Ibid.*
12. Holger Ahlenius, "De inflyttades roman", i *Bonniers Litterära Magasin*, 1935:9, s. 53.
13. Herbert Grevenius, "Förlorade söner", i *Stockholms-Tidningen* 17 oktober 1935.
14. Ivar Harrie, "Svenska romaner och noveller", i *Ord & Bild*, 1936, s. 508.
15. *Ibid.*
16. Lo-Johansson, 1945, s. 568.
17. Anna Williams, *Tillträde till den nya tiden. Fem berättelser om när Sverige blev modernt. Ivar Lo-Johansson, Agnes von Krusenstjerna, Wilhelm Moberg, Moa Martinson*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2002, s. 51.
18. *Ibid.*
19. Ola Holmgren, *Ivar Lo-Johansson. Frihetens väg*, Stockholm: Natur & Kultur, 1998, s. 119.
20. *Ibid.*, s. 10.
21. Rebecka Lennartsson, *Malaria urbana. Om byråfflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*, diss. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2001, s. 19.
22. Jfr Peter Cornell, *Mannen på gatan. Prostitution och modernism*, Möklinta: Gidlunds förlag, 2009, s. 12, samt Kajsa Ekis Ekman, *Varat och varan. Prostitution, surrogatmödraskap och den delade människan*, Stockholm: Leopard förlag, 2010, s. 8.
23. Ivar Lo-Johansson, *Kungsgatan*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1935, s. 550f. Hädanefter anges sidhänvisning till romanen inom parentes i den löpande texten.
24. Elisabeth S. Koren, "Från moral till hälsa? Debatter om förebyggande av könssjukdom i Norge", i Anna Jansdotter och Yvonne Svanström (red.), *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitutionen i Norden 1880–1940*, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2007, s. 186ff. Utgångspunkten i denna artikel är att Sverige i den här frågan och under den här tiden inte skiljer sig nämnvärt från vare sig Norge eller Danmark.
25. *Ibid.*, s. 188.
26. *Ibid.*, s. 189.
27. Marlene Spanger, "Myndigheternas köns- och sexualsyn. Lösaktiga kvinnor i 1930-talets Danmark", i Anna Jansdotter och Yvonne Svanström (red.), *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitutionen i Norden 1880–1940*, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2007, s. 198.

28. Även om man inte tolkar "våren" bokstavligt är samma slutsats möjlig. Det är fullt rimligt att tolka årstiden som en metafor för ett mer allmänt närvarande begär.
29. Spanger 2007, s. 207.
30. Ibid.
31. Ibid., s. 206.
32. Ibid., s. 209
33. Kristina Fjelkestam, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, diss. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2002, s. 40.
34. Ibid.
35. Kristin Järvstad, *Den kluvna kvinnligheter. "Öfvergångskvinnan" som litterär gestalt i svenska samtidsromaner 1890–1920*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2008.
36. Ibid., s. 182.
37. Ibid.
38. Williams 2002, s. 46.
39. Cornell 2009, s. 14.
40. Lennartsson 2001, s. 213.
41. Ibid.
42. Ibid.
43. Ibid., 225.
44. Williams 2002, s. 57.
45. Lennartsson 2001, s. 230.
46. Ibid.
47. Ibid., s. 228
48. Spanger 2007, s. 208.
49. Cornell 2009, s. 14.

SUMMARY

"A Tiresome Walk on an Endless Street". Prostitution and the Prostitutes in Ivar Lo-Johansson's *Kungsgatan*

Ivar Lo-Johansson's novel *Kungsgatan* (1935) is set in Stockholm in the late 1920s, a period when the migration from the Swedish countryside to the city accelerated and reached its peak. It belongs to the tradition of modernist novels focusing on the city and the urban experience. In this article, the ambition is to discuss a more sinister side of urbanization: prostitution and the representation of prostitutes in the novel. Prostitution is here dependent on migration, uncertain opportunities on the job market for women, and the expansion of modern capitalism. The representation of the prostitute can be seen as a critique of the contemporary, modern society. In order to broaden the discussion, a discourse-oriented perspective is applied to the novel's depiction of the causes of prostitution, which it relates to female sexuality, as well as to class and social roots. This explanatory discourse is influenced by both Christian and sociological views on prostitution. One of the arguments in the article is that the novel formed part of the debate on prostitution that followed the decision to abolish the law of regulation in 1918. In the novel, the question of regulation is deeply connected to the fear of venereal diseases, which at the time were incurable.

Keywords: working-class literature, interwar period, the prostitute, urbanity, city representations